

اسدالکریم

۱۸۹۱/۳ - ۲۰۲۶۳۹

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

تحلیل رؤیاهای شاهنامه بر اساس دیدگاه یونگ

استادان راهنما:

دکتر مهدی نوریان

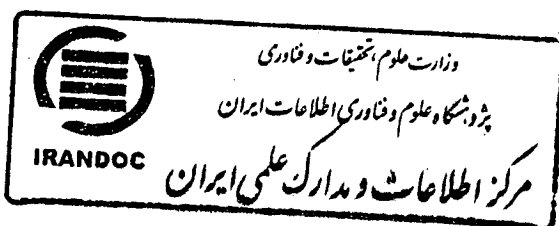
دکتر مهرداد کلاتتری

استاد مشاور:

دکتر حسین آقا حسینی

پژوهشگر:

فرزانه عظیمی زواره

دی ماه ۱۳۸۹

۱۵۹۱۱۳

۱۳۹۰/۳/۱۸

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های
ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی فرزانه عظیمی زواره

تحت عنوان

تحلیل رؤیاهای شاهنامه بر اساس دیدگاه یونگ

در تاریخ ۸/۹/۱۴۰۴ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه (کی)..... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مهدی نوریان با مرتبه ی علمی استاد امضا

۲- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مهرداد کلانتری با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر حسین آقاحسینی با مرتبه علمی دانشیار امضا

۴- استاد داور داخل گروه دکتر اسحاق طغیانی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

۵- استاد خارج از گروه دکتر سیدکاظم موسوی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

امضای مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی

چکیده:

تحلیل متون ادبی گذشته‌ی ادب فارسی از دیدگاه‌های جدید می‌تواند موجب زایش و کشف معانی جدید در این آثار گردد. شاهنامه‌ی فردوسی از آثار ارزنده‌ی ای است که می‌تواند از دیدگاه‌های مختلف از جمله روانکاوی بررسی شود و نتایج مفیدی به دست دهد.

از میان روانکاوان و روانشناسان که آراء و نظریاتش با آثار حماسی، عرفانی، داستان‌ها و اشعار معاصران و اسطوره‌ها سازگار و قابل تحلیل است، کارل گوستاو یونگ بنیانگذار نظریه‌ی تحلیل شخصیت و واضع کهن‌الگوها است. یونگ به رؤیا اهمیت زیادی می‌دهد و منشأ آن را ناخودآگاه روانی انسان می‌داند. او معتقد است گاهی محتوای ناخودآگاه به شکل نمادین در رؤیا ظاهر می‌شود.

پژوهش حاضر به منظور تحلیل رؤیاهای شاهنامه‌ی فردوسی از دیدگاه یونگ نوشته شده است. بر اساس بررسی انجام شده، در شاهنامه مجموعاً ۳۳ رؤیا مطرح، بیان و تعبیر شده است؛ رؤیاهایی که قابل تحلیل و روانکاوی بوده مد نظر است.

واژگان کلیدی: شاهنامه فردوسی، رؤیا، کهن‌الگو، نماد، یونگ.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱ درآمد ۱
- ۱-۱-۱ رؤیا در ادب پارسی ۳
- ۲-۱ پیشینه ی پژوهش ۴
- ۱-۲-۱ نگاهی به رؤیاهای شاهنامه ۴
- ۲-۲-۱ خواب و پنداره ۴
- ۳-۲-۱ خواب و خوابگزاری در شاهنامه ۴
- ۴-۲-۱ سایر آثار ۵
- ۳-۱ روش تحقیق ۵

فصل دوم: رؤیا و دیدگاه ها

- ۱-۲ قرآن و رؤیا ۶
- ۱-۱-۲ رؤیا ی حضرت یوسف (ع) ۷
- ۲-۱-۲ رؤیای حضرت ابراهیم (ع) ۷
- ۳-۱-۲ رؤیای پیامبر اکرم (ص) ۸
- ۲-۲ رؤیا از دیدگاه عرفا ۸
- ۳-۲ رؤیا از دیدگاه فلاسفه ۹
- ۳-۲-۱ فرضیات رومیان قدیم ۱۰
- ۴-۲ رؤیا از دیدگاه روانشناسان ۱۳
- ۴-۲-۱ فروید و رؤیا ۱۳
- ۴-۲-۱-۱ رؤیا و خیال پردازی ۱۴
- ۴-۲-۱-۲ رؤیا و قصه پردازی ۱۵
- ۴-۲-۱-۳ رؤیا و اسطوره ۱۶
- ۴-۲-۲ فروم و رؤیا ۱۶

فصل سوم: روانشناسی تحلیلی یونگ

- ۱-۳ وجوه اختلاف فروید و یونگ ۱۷
- ۲-۳ نظریه « شخصیت » یونگ ۱۸
- ۱-۲-۳ خود آگاه ۱۹
- ۲-۲-۳ نا خود آگاه فردی ۱۹

۲۰	۳-۲-۳ تداعی آزاد
۲۰	۴-۲-۳ عقده
۲۱	۵-۲-۳ ناخودآگاه جمعی
۲۱	۳-۳ کهن الگوها
۲۳	۱-۳-۳ پرسونا
۲۳	۲-۳-۳ آنیماو آنیموس
۲۴	۳-۳-۳ سایه
۲۴	۴-۳-۳ پیر خرد
۲۴	۵-۳-۳ مام بزرگ
۲۵	۶-۳-۳ قهرمان

فصل چهارم: رؤیاهای شاهنامه

۲۶	۱-۴ در آمد
۲۷	۲-۴ رؤیای ضحاک
۲۸	۳-۴ رؤیاهای سام نریمان
۲۸	۱-۳-۴ رؤیای نخست
۲۹	۲-۳-۴ رؤیای دوم سام
۲۹	۴-۴ رؤیای کیقباد
۳۰	۵-۴ رؤیای افراسیاب
۳۰	۶-۴ رؤیای سیاوش
۳۱	۷-۴ رؤیای پیران
۳۱	۸-۴ رؤیای گودرز ، سروش را
۳۲	۹-۴ رؤیای طوس نوذر ، سیاوش را
۳۲	۱۰-۴ رؤیای جریره
۳۳	۱۱-۴ رؤیای شاه کیخسرو
۳۳	۱۲-۴ رؤیای کتایون
۳۴	۱۳-۴ رؤیای فردوسی
۳۴	۱۴-۴ رؤیاهای کید هندی
۳۴	۱-۱۴-۴ رؤیای نخست
۳۴	۲-۱۴-۴ رؤیای دوم

عنوان

صفحه

۳۴.....	۳-۱۴-۴ رؤیای سوم
۳۵.....	۴-۱۴-۴ رؤیای چهارم
۳۵.....	۵-۱۴-۴ رؤیای پنجم
۳۵.....	۶-۱۴-۴ رؤیای ششم
۳۵.....	۷-۱۴-۴ رؤیای هفتم
۳۵.....	۸-۱۴-۴ رؤیای هشتم
۳۶.....	۹-۱۴-۴ رؤیای نهم
۳۶.....	۱۰-۱۴-۴ رؤیای دهم
۳۷.....	۱۵-۱۴-۴ رؤیاهای بابک
۳۷.....	۱-۱۵-۴ رؤیای نخست
۳۸.....	۲-۱۵-۴ رؤیای دوم
۳۸.....	۱۶-۴ رؤیای کسری انوشیروان
۳۹.....	۱۷-۴ رؤیای بهرام چوبین
۳۹.....	۱۸-۴ بیان رؤیای انوشیروان توسط یزدگرد
۴۰.....	۱۹-۴ رؤیای گشتاسپ
۴۰.....	۲۰-۴ خوابگزاری

فصل پنجم: کهن الگوها و نمادها

۴۲.....	۱-۵ درآمد
۴۳.....	۱-۱-۵ قهرمان
۴۵.....	۲-۱-۵ پیر خرد
۴۶.....	۳-۱-۵ سفر
۴۸.....	۴-۱-۵ حیات مجدد (تولد دوباره)
۴۸.....	۵-۱-۵ تفرّد - فردیت
۴۹.....	۶-۱-۵ آنیما (عنصر مادینه)
۵۰.....	۷-۱-۵ درخت
۵۱.....	۲-۵ نمادها
۵۲.....	۱-۲-۵ عناصر طبیعت
۵۲.....	۱-۱-۲-۵ آب
۵۲.....	۲-۱-۲-۵ آتش

عنوان

صفحه

۵۳.....	۳-۱-۲-۵ باد
۵۴.....	۲-۲-۵ جانوران
۵۴.....	۱-۲-۲-۵ باز سپید
۵۴.....	۲-۲-۲-۵ عقاب
۵۴.....	۳-۲-۲-۵ فیل
۵۵.....	۴-۲-۲-۵ مار
۵۵.....	۳-۲-۵ موجود فراطبیعی
۵۵.....	۴-۲-۵ سایر نمادها
۵۵.....	۱-۴-۲-۵ عدد "سه"
۵۶.....	۲-۴-۲-۵ گرز گاوسر
۵۷.....	۳-۴-۲-۵ جام
۵۷.....	۴-۴-۲-۵ رنگ سفید
۵۸.....	فرجامین سخن
۵۹.....	منابع و مآخذ

فصل اول:

کلیات

۱-۱ درآمد

"رؤیا"، از پدیده‌هایی است که بر انسان بیشتر شب‌ها - اگر هر شب نباشد - می‌گذرد. تقریباً هر شب هر کس ممکن است رؤیاهای گوناگون ببیند، خواب‌های مسرت‌انگیز و فرح‌بخش، خواب‌های ناراحت‌کننده و پر آشوب، خواب‌های عجیب و غریب که خواب بین را به حیرت و سرگردانی می‌افکند و معنی و تناسب آن را با خود نمی‌تواند درک کند. اگر بگوییم انسان از قدیم‌ترین زمان‌ها تا به امروز، همواره در پی یافتن علتی و پاسخی برای رؤیاهای خود بوده است، سخنی به گزاف نگفته ایم.

رؤیا دروازه‌ای است به جهان نهان ناخودآگاه آدمی. ما هر شب، در خواب به گونه‌ای از این دروازه می‌گذریم. رؤیا آشنای دیرین ما است زیرا هر بار که سر بر بالین می‌گذاریم به سراغ ما می‌آید؛ با این همه آگاهی‌های چندانی هنوز درباره‌ی رؤیا نداریم. رؤیا همچنان پس از هزاران سال که درباره‌ی آن اندیشیده‌اند، ناشناخته و رازآمیز مانده است. به بیان بهتر آشناترین بیگانه یا بیگانه‌ترین آشنای ماست. هنوز به روشنی نمی‌دانیم که رؤیا چیست؛ و به هنگام رؤیا چه بر ما می‌گذرد.

¹ - خواب پدیده‌ای است که رؤیا در درون آن قرار دارد یعنی رؤیا بخش قابل گزارش خواب است. در این پایان‌نامه هرچنان نامی از خواب برده شده منظور همان پدیده رؤیا است.

وجود خواب گزاران در ادوار گذشته - حتی در دربار شاهان- از اهمیت رؤیا و تعبیر آن سخن می گوید. خواب گزاران از احترام خاصی برخوردار بوده اند. اینان زبان نمادین و رمز آلود رؤیا را می دانسته اند و می کوشیده اند با تعبیر رؤیا و گشودن رازهای آن، آینده را پیش بینی و پیشگویی کنند. باور بر آن بوده است که رخداد هایی بزرگ و تاریخی که در آینده ای دور یا نزدیک می بایست رخ دهند در رؤیا به شیوه ای رمز گونه نمایان می شود. کار خواب گزاران رازگشایی این رؤیاها بوده است.

نمونه های بسیار از این گونه رؤیاهای پیشگو که خواب گزاران تعبیر کرده اند در پهنه ی تاریخ و اسطوره آمده است. نمونه هایی چون: رؤیای آژی دهاک (نیای کورش بزرگ)، رؤیای یعقوب درباره ی پسرانش، رؤیای فرعون مصر و یا رؤیای بخت النصر که دانیال آن را رمز گشایی کرد از آن جا که پیشینیان رؤیا را بی منطق نمی دانسته اند از دیر زمان دانشی به نام تعبیر خواب پدید آمده است که دانایان خواب گزار آن را به افراد شایسته می آموخته اند.

پیشینه ی هشدارهای تکان دهنده و بیدار کننده در خواب بسیار کهن است. در حماسه ی گیلگمش که قدمت آن به سه هزار سال پیش از میلاد می رسد، نیز دیده می شود. او که پادشاهی مستبد و پهلوان است و دو سوم وجودش ایزدی و یک سوم آن انسان گونه، خوابی هشدار دهنده می بیند که از قدرت خود ناروا بهره نگیرد و به داد رفتار کند (موسوی، ۱۳۸۹: ۲۶۲).

چنانکه می دانیم برخی از روانشناسان نامدار معاصر، شیوه ی تعبیر رؤیا توسط پیشینیان را خرافاتی می دانند و می کوشند به رؤیا از طریق علمی پاسخ دهند. فروید^۱ و شاگردانش رؤیا را بیان نمادین روان رنجوری ها و عقده های روانی سرکوب شده می دانند؛ برخی معتقدند رؤیا انعکاس کهن الگوهای موجود در ناخود آگاه مشترک بشریت است. این گروه رؤیا را حلول اشراقات و الهامات دانش نا آگاه دانسته اند (کارل گوستاو یونگ^۲)؛ کسانی معتقدند که رؤیا مناسب ترین محیط برای تحقق اهداف دوردست را فراهم می کند (آلفرد آدلر^۳)؛ بعضی رؤیا را مظهری از همه نوع فعالیت روانی انسان، خواه نامنتظمی و خواه موافق با منطق و اخلاق می دانند (اریک فروم^۴).

سایر روانشناسان و دانشمندان نیز از دیدگاه های دیگر به رؤیا پرداخته اند.

1-Sigmund Freud

2-Carl Gustav Jung

3- Alfred Adler

4- Erich Fromm

این مکاتب سعی در میانه نگری دارند و به رؤیا نه همچون امری بیهوده و خرد ناپسند می‌نگرند و نه می‌کوشند باور و اندیشه‌ی خود را به کالبد نامعقول و ظاهر خرد ناپذیر رؤیا محدود کنند. بلکه هر یک از این دیدگاه‌ها به جستجو در لایه‌های تودرتوی رؤیا پرداخته و با شکافتن سمبل‌ها و تأویل نمادهای آن، برآنتند از دیدگاهی خاص به آن بنگرند (موسوی، ۱۳۸۹: ۲) و چون رؤیا ابداعی است از روان آدمی که مغایر با داده‌های معمول خودآگاه، از جهت ماهیت و جنبه و مفهوم است دیدگاه‌ها و مکاتب بسیاری در سطح جهان برای تحلیل نمادها و رازگشایی شگفتی‌های رؤیا بنا شده و پدید خواهد آمد، که هدف این پژوهش تحلیل رؤیاهای شاهنامه بر اساس دیدگاه کارل گوستاو یونگ بوده است.

۱-۱-۱ رؤیا در ادب پارسی

در دائرة المعارف فارسی ذیل «رؤیا» آمده است:

«فعالیت ذهنی، وابسته به خواب و متشکل از صور بصری، رؤیا محصول تأثرات حسی نیست و از این جهت مانند توهم است. تعبیر رؤیا در بین مردم باستانی و بدوی و خرافاتی رونق فراوان داشته است.» (مصاحب، ۱۳۵۶: ۱۱۳۹).

در زبان فارسی کتاب‌های متعددی درباره‌ی تعبیر رؤیا موجود است که مؤلفان آن‌ها برای بیان اهمیت رؤیا به این موضوع تصریح کرده‌اند که خداوند، علم تعبیر رؤیا را نخست به یوسف (ع) آموخت تا توانست رؤیای ملک مصر را به قحطی هفت ساله‌ی مصر تعبیر کند (خوابی که در تورات نیز از آن یاد شده است). (متینی، ۱۳۷۰: ۳۶۹).

در زبان فارسی علاوه بر کتاب‌های متعدد در تعبیر خواب یا خواب‌گزاری، در آثار منظوم و منثور نیز به رؤیا‌های بسیار بر می‌خوریم که حتی برخی از آن‌ها مربوط به دوران پیش از اسلام است. از جمله برای آشنایی با بعضی از این گونه خواب‌ها و گزارش هر یک از آن‌ها می‌توان به شاهنامه‌ی فردوسی مراجعه کرد، چه در این کتاب غیر از ضحاک، سام نریمان (دوبار) سیاوش، گودرز، کید هندی، طوس و ... خواب‌هایی یاد شده است که تمام این خواب‌ها از حوادثی که در آینده اتفاق خواهد افتاد خبر می‌دهند و رخ دادن حوادث خجسته یا شومی را باز می‌گویند.

از دیگر رؤیاها، به خواب دیدن خسرو پرویز نیای خویش انوشیروان را در خسرو و شیرین نظامی گنجوی می‌توان مراجعه کرد. خاقانی در مرثیه معروف خود در مرگ پسر جوانش، از آتشی سخن می‌گوید که در خواب باغ شاعر را بسوخت و خود در ادامه آتش را به اجل و باغ را به فرزندش تعبیر کرده است (خطیبی، ۱۳۸۹: ۱۳۸۹).

وبلاگ شخصی). در بخشی از کتاب حدیقه سنائی ۸۰ رؤیا را نام برده و تعابیر هر یک را باز گفته است. از آتش تیز تاب آغاز می‌کند که نشانه خشم است و از چشمه آب که نور چشم است. سپس مانند خوابنامه های عربی و فارسی رؤیاها را دسته بندی و تعابیر هر یک را آورده است (همان). ناصر خسرو قبادیانی در سال ۴۳۷ ه. ق در خواب می‌بیند که کسی او را از شراب خوردن نهی می‌کند و به سوی قبله اشارتش می‌کند. پس از آن ناصر خسرو به گفته خود از خواب چهل ساله بیدار می‌شود (همان).

شیخ صنعان قهرمان منظومه عطار در خواب می‌بیند که بتی را در روم سجده می‌کند و ... یا «داستان پیر چنگی که در عهد عمر رضی الله عنه از بهر خدا روز بینوایی چنگ زد میان گورستان» در مثنوی که خداوند به منظور ابلاغ پیامی به عمر خلیفه ی دوم، در غیر ساعت معهود بر وی خوابی گماشت و در عالم خواب امر خود را در باب پرداخت پول از بیت المال عام به پیر چنگی به خلیفه ابلاغ کرد (متینی، ۱۳۷۰: ۳۷۰).

۱-۲ پیشینه ی پژوهش

تا کنون آثار پژوهشی بسیاری اعم از کتاب، مقاله، پایان نامه و... پیرامون شاهنامه نوشته شده است؛ که هر یک از این آثار دارای ارزش تحقیقی هست و در طول زمان علاقمندان به حماسه ی ملی ایران آنها را مورد استفاده قرار داده اند.

در حد جستجو و تلاش نویسنده پایان نامه، اثر پژوهشی که به طور خاص به تحلیل رؤیاهای شاهنامه از دیدگاه یونگ پرداخته باشد؛ یافت نشد. بلکه کتابها و مقالات نوشته شده غالباً رؤیاها را ذکر و به سلاقی مختلف بخش بندی کرده اند؛ که چندین نمونه از این آثار در ادامه خواهد آمد.

۱-۲-۱ نگاهی به رؤیاهای شاهنامه

نخست کتاب "نگاهی به رؤیاهای شاهنامه"^۱ که کاریست از خانم فریده صراف زاده، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، که در سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات شاهنامه پژوهی در اصفهان به چاپ رسیده است. در بخش اول: این کتاب رؤیا از دیدگاه های مختلف - در بخش دوم: رؤیا از دیدگاه علمی و روانشناسی و نهایتاً در بخش سوم: رؤیاهای شاهنامه و ارتباط آن با نماد مورد بررسی قرار گرفته است. مؤلف کوشیده تا با جمع آوری مطالب از کتب گوناگون تنها توصیفی از رؤیاها ارائه نماید.

^۱ - رهاقم به این کتاب را مدیون آقای مهندس مصطفی جیحونی هستم.

۱-۲-۲ خواب و پنداره

دیگر، کتاب "خواب و پنداره" یا با عنوان فرعی در جستجوی ویژگی های خوابهای ایرانی. این کتاب توسط خانم خجسته کیا از سوی نشر مرکز در سال ۱۳۷۸ چاپ شده است. نویسنده، کتاب را در دو بخش اصلی تنظیم کرده است. خواب در هند، چین، خاور نزدیک و در عصر خلفای عباسی عناوین بخش اول و در بخش خوابهای ایرانی به رؤیاهای ارداویراف و کرتیر، زردشت و سه خواب بابک در کارنامه اردشیر بابکان پرداخته است. البته توصیف برخی از مهمترین رؤیاهای شاهنامه هم در این بخش سهمی ویژه دارد.

۱-۲-۳ خواب و خوابگزاری در شاهنامه

سدیگر مقاله ی "خواب و خوابگزاری در شاهنامه" اثر طبع دکتر محمدرضا صرفی که زمستان ۱۳۸۳ در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد چاپ شده است. نویسنده مقاله پس از بحث درباره ماهیت و انواع خواب، رؤیاهای شاهنامه را در ۷ گروه جای داده و پس از بحث درباره آنها، به بررسی خوابگزاران و شیوه های خوابگزاری پرداخته است.

۱-۲-۴ سایر آثار

حقیقت این است "خواب و رؤیا در شاهنامه"^۱ رساله کارشناسی ارشد خانم ناهید یوسف زاده و یادداشت استاد فرهیخته، شادروان دکتر محمدجعفر محبوب^۲ درباره خواب در شاهنامه و معدودی آثار دیگر که حاوی نظریاتی اندک در خصوص رؤیا و خواب در شاهنامه اند؛ این سالها به چاپ رسیده که در این پژوهش به پاره ای نکات مؤثر و راهگشا اشاراتی خواهیم داشت.

۱-۳ روش تحقیق

آنچه در روند تنظیم و تهیه این پایان نامه صورت گرفته است؛ نخست آشنایی با افکار و اندیشه های یونگ از طریق خواندن ترجمه آثاری که به قلم خود یونگ و یا نویسندگانی که درباره او نوشته اند. در شاهنامه ۳۳ رؤیا وجود دارد (صرفی، ۱۳۸۴: ۱۹)؛ که مبنای تعیین و گزینش رؤیاهای این پژوهش شاهنامه تصحیح دکتر خالقی مطلق و مهندس مصطفی جیحونی بوده است. احتمال الحاقی بودن برخی رؤیاها در دیگر چاپهای شاهنامه سبب

^۱ - این پایان نامه با راهنمایی دکتر رضا اشرف زاده در تابستان ۱۳۸۴ در دانشگاه مشهد ارائه شده است.

^۲ - آگاهی به این یادداشت به باری خانم نغمه دادور بوده است که از ایشان سپاسگزارم.

شده است که از تحلیل کهن الگوهای رؤیاهای چاپهای مذکور (بجز دو تصحیح خالقی و جیحونی) خودداری شود.

پس علی القاعده تعداد رؤیاهای مورد بررسی کمتر از ۳۳ می‌باشد و رؤیاهای الحاقی مد نظر نبوده است. نویسنده پایان نامه کوشیده است در حد توان و فهم خود، کهن الگوها و نمادهای موجود در رؤیاهای را جستجو کند؛ و این به معنای تمام و کامل بودن نیست و شاید «هزار یاده ناخورده در رگ تاک [باشد]».

صد البته این پژوهش نمونه کوچکی از مطالعات میان رشته‌ای (ادبیات فارسی و روانشناسی) است که بیش و پیش از هر کس دیگر بر نویسنده پایان نامه روشن تر از آفتاب است که در این حوزه تخصصی (تحقیقات میان رشته‌ای) بسیار گسترده «هنوز از دهن بوی شیر آید[م]» و تا رسیدن به مراحل بالاتر «رهی دور و فرسنگهای گران» در پیش روی دارم.

کلاه داری و آیین سروری داند

نه هر که طرف کله کج نهاد و تند نشست

نه هر که سر بتراشد قلندری داند

هزار نکته باریکتر ز مو اینجاست

فصل دوم:

رؤیا و دیدگاه ها

۱-۲ قرآن و رؤیا

در روایتی از پیامبر اکرم (ص) چنین آمده است: «الرؤیا ثلاثة بشرى من الله و تحزین من الشیطان و الذی یحدث به الانسان نفسه فیراه فی منامه»: خواب و رؤیا سه گونه است گاهی بشارتی از ناحیه ی خداوند است گاه وسیله ی غم و اندوه از سوی شیطان، و گاه مسائلی است که انسان در فکر خود می‌پروراند و آن را در خواب می‌بیند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۵: ۳۱۲۹).

روشن است که خواب های شیطانی چیزی نیست که تعبیر داشته باشد، اما خوابهای رحمانی که جنبه ی بشارت دارد، حتماً باید خوابی باشد که از حادثه ی مسرت بخش در آینده پرده بردارد. ارتباط پیامبران با عالم غیب از چند طریق بوده است گاهی از طریق الهامات قلبی، و گاه از طریق نزول فرشته ی وحی، و گاه از طریق خواب.

مسئله ی رؤیا و خواب دیدن، همیشه از مسائلی بوده است که فکر افراد عادی و دانشمندان را از جهاتی مختلف به خود جلب کرده است. قرآن در آیات متعددی صراحت دارد که حداقل، پاره ای از خواب ها انعکاسی از

آینده‌ی دور یا نزدیک می‌باشد در آیاتی از سوره‌ی یوسف خواب عزیز مصر (آیه‌ی ۴۳) و خواب زندانیان (آیه‌ی ۳۶) به چند نمونه خواب برخوردار می‌کنیم که همه‌ی آنها از حوادث آینده پرده برداشته است. بعضی از این حوادث نسبتاً دور مانند: خواب یوسف (ع) که بعد از چهل سال به تحقق پیوست و بعضی در آینده‌ی نزدیک تر مانند: خواب عزیز مصر و هم‌بند های یوسف به وقوع پیوست.

۲-۱-۱ رؤیای حضرت یوسف (ع)

تأویل خواب ویژگی بی بود که یعقوب در کودکی یوسف را بدان خبر داد و گفت:

« وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رُبُكًا وَيُعَلِّمُكَ مِنَ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَتُمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آلِ يَعْقُوبَ »:
و همچنین پروردگارت تو را برگزیند و بیاموزد تو را از تأویل خواب‌ها و نعمت خود را بر تو و آل یعقوب تمام کند (سوره‌ی یوسف، آیه‌ی ۶).

بسیاری این تأویل احادیث یا تعبیر کردن خواب توسط یوسف را دانشی مخصوص به او دانسته‌اند که چنانکه هر پیامبری به علمی موصوف است یوسف هم به تأویل رؤیا مخصوص گشت. نبوت یوسف و تمایزش با برادرانش از خواب معروفش آغاز شد (و در نهایت هم با تعبیر آن خواب به پایان می‌رسد) و این تعبیر خواب به گفته مفسران از نبوت او ناشی می‌شد. گرچه یوسف در آن زمان هنوز به مقام نبوت نرسیده بود اما وقوع چنین خواب معنی داری برای یوسف نشان می‌داد که او در آینده از این طریق با عالم غیب، ارتباط خواهد گرفت و طبعاً باید تعبیر و مفهوم خواب را بداند تا بتواند چنین رابطه‌ای داشته باشد. برخی معتقدند که این علم را جبرئیل در زندان به او آموخت (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ۳۱۵).

تأویل رؤیا نه تنها دانش مخصوص یوسف است که می‌تواند معجزه دیگری برای او باشد که تأثیر این معجزه از همان آغاز که یعقوب به واسطه خواب دیدن او، یوسف را بر برادرانش برگزیده دیده می‌شود و در زندان ادامه می‌یابد تا جایی که منجر به آزاد شدن او می‌شود (داوری، ۱۳۸۵: ۴۲۱).

در غیر از این سوره اشاره به « خوابهای تعبیر دار » دیگری نیز شده، مانند: رؤیای پیغمبر (ص) که در سوره‌ی فتح به آن اشاره شده و خواب ابراهیم که در سوره‌ی صافات آمده است.

۲-۱-۲ رؤیای حضرت ابراهیم (ع)

« ابراهیم گفت: ای پسر عزیزم من در عالم خواب چنین دیدم که تو را در راه خدا قربانی کنم در این واقعه تو را چه نظری است؟ پاسخ داد: ای پدر هر چه ماموری انجام بده که انشاءالله مرا از بندگان شکلیا خواهی یافت » (صافات- آیه‌ی ۱۰۵).

چگونه ابراهیم خواب را حجت دانست و آن را معیار عمل خود قرار داد .

در پاسخ این سؤال گاه گفته می‌شود که خواب های انبیاء هرگز خواب شیطانی ، یا مولود فعالیت قوه واهمه نیست بلکه گوشه ای از برنامه نبوت و وحی آنها است . و به تعبیر دیگر ارتباط انبیاء با مصدر وحی گاهی به صورت القاء به قلب است و گاه از طریق دیدن فرشته وحی و گاه از راه شنیدن امواج صوتی که به فرمان خدا ایجاد شده و گاه از طریق خواب است و به این ترتیب آنچه در خواب می‌بینند درست همانند چیزی است که در بیداری می‌بینند (مکارم شیرازی ، ۱۳۶۵ : ۱۲۲) .

۲-۱-۳ رؤیای پیامبر اکرم (ص)

« خداوند آنچه را به پیامبرش در عالم خواب نشان داد راست بود ، به طور قطع همه ی شما به خواست خدا وارد مسجد الحرام می‌شوید در نهایت امنیت ، و در حالی که سرهای خود را تراشیده ، یا ناخن های خود را کوتاه کرد ، و از هیچکس ترس و وحشتی ندارید ، ولی خداوند چیزهایی می‌دانست که شما نمی‌دانستید (و در این تأخیر حکمتی بود) و قبل از آن فتح نزدیکی قرار داد . » (فتح - آیه ی ۲۷)

پیامبر در خواب دید که به اتفاق یارانش برای انجام مناسک « عمره » وارد مکه می‌شوند ، و این خواب را برای یاران بیان کرد ، همگی شاد و خوشحال شدند ، اما چون جمعی تصور می‌کردند تعبیر و تحقق این خواب در همان سال واقع خواهد شد ، هنگامی که مشرکان راه ورود به مکه را در حدیبیه به روی آنها بستند ، گرفتار شک و تردید شدند ، که مگر رؤیای پیامبر هم ممکن است نادرست از آب در آید ؟ مگر بنا نبود ما به زیارت خانه ی خدا مشرف شویم ؟

سپس آیه ۲۷ نازل شد و خداوند می‌فرماید آنچه را به پیامبر در عالم خواب نشان دادم صدق و حق بود . و خداوند چیزهایی می‌دانست که شما نمی‌دانستید و در این تأخیر حکمتی بود .

در فرهنگ اسلامی اعتقاد بر این است که رؤیا یک جزء از هفتاد جزء نبوت و رسالت یا یک جزء از چهل و شش جزء نبوت است ، چنانکه از امام صادق نقل است : « **ان الرؤیا الصادقه جزء من سبعتین جزء من نبوه** » یعنی آنکه رؤیا ی صادق و راست جزئی از هفتاد جزء نبوت است (اسعد ، ۱۳۸۷ : ۱۶) .

در آیه ی ۶۴ سوره ی یونس نیز خواب نوید الهی برای اهل ایمان معرفی شده است : « **لهم البشری فی الحیوه الدنیا و فی الآخره ...** » .

۲-۲ رؤیا از دیدگاه عرفا

در این قسمت به اختصار تنها به دیدگاه کاشانی اشاره می‌شود؛ چه جای طرح و بسط رؤیا از دید عرفا مجال دیگری می‌طلبد.

عزالدین محمود کاشانی در مصباح الهدایه در بیان واقعات قسم اول را کشف مجرد - قسم دوم کشف مخیل و قسم سوم را خیال مجرد یا اضغاث احلام می‌نامد. در واقعات و منامات هم صدق واقع شود و هم کذب. در مکاشفه جز وقوع صدق محال بود به سبب آنکه جز کشف مجرد نباشد و فرق میان کشف مجرد در مکاشفه و کشف مجرد در خواب و واقعه آن است که مکاشفه در حال بیداری بود و خواب و واقعه در حال غیبت از محسوسات (کاشانی، ۱۳۶۵: ۱۷۶).

قسم اول را رؤیای صادقه خوانند که یکباره از روح بر می‌خیزند و نیازی به گزارش ندارند و به تمامی در عالم شهادت واقع می‌شوند و این رؤیاست که جزوی از نبوت است چه رسول در مبادی وحی هر چه خواب دیدی بعد از آن به عینه واقع شدی. عزالدین محمود کاشانی آنها را «کشف مجرد» نامیده است. این رؤیاها را خدایان در دل پاره ای افراد که می‌توانستند آینده را پیش بینی کنند می‌افکنده اند؛ هم چون خواب های حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، خواب حضرت محمد که فتح مکه را در خواب دید و بسیاری از پیامبران دیگر که وحی ایشان در خواب بوده است.

دسته ای دیگر رؤیاهایی هستند که نفس و روح در پدید آوردن آنها با هم مشارکت دارند یعنی «خواطر نفسانی»، «خواطر روحانی» را فرا گرفته و خوابگزار در تعبیر این دسته از رؤیاها می‌بایست آن را از هم جدا کند. عزالدین محمود کاشانی این گونه خواب ها را «کشف مخیل» نامیده است. در این قسم آن چنان بود که روح انسانی در خواب یا در واقعه بعضی از مغیبات را دزیابد و نفس به جهت تشبث و تعلق بدو، با وی در آن ادراک مشارکت و مداخلت نماید (کاشانی، ۱۳۶۵: ۱۷۴).

قسم سوم خیال مجرد است که خواطر نفسانی بر دل غلبه دارد و به غلبه آن روح از مطالعه عالم غیب محجوب ماند. پس در حال نوم یا واقعه آن خواطر قوی تر گردد و مخیله هر یک را کسوتی خیالی در پوشاند (همان:

۲-۳ رؤیا از دیدگاه فلاسفه

فلاسفه نیز از دیرباز (از زمان یونان قدیم) به مسأله‌ی رؤیا توجه خاصی داشته‌اند و در این جا به عنوان نمونه نظریه‌ی چند تن از فلاسفه و دانشمندان قدیم ذکر شده است.

«هومر» رؤیا را مشترکاً مظهری از نیروهای منطقی و غیر منطقی انسان تلقی می‌کند. هومر می‌نویسد: رؤیا دارای دو دروازه است. یک دروازه‌ی شاخی مربوط به حقیقت و یک دروازه‌ی عاجی مربوط به خطا و وهم (اشاره به شفاف بودن شاخ و شفاف نبودن عاج)، و شاید توصیف ماهیت مبهم رؤیا، بهتر از این امکان نداشته باشد (صراف زاده، ۱۳۸۴: ۳۱).

«سقراط» ادعا می‌کرد که رؤیا ماهیت و مبدأ الهی دارد، به طوری که به وسیله‌ی رؤیایمی توان آینده را پیش بینی کرد. او هم چنین رؤیا را صدای وجدان انسان می‌داند و بر این عقیده است که باید آن را جدی گرفت و از فرمانش اطاعت کرد (همان، ۳۲).

«افلاطون» رؤیاها را همانند یک الهام تلقی می‌کرد و تصور می‌نمود که به هنگام رؤیا، روح سرشار و مملو از حقیقت جاودانی است. او هم چنین رؤیا را مظهری از حیوان نامعقول و درونی ما می‌داند و می‌گوید رؤیا مظهر حیوان وحشی و درنده‌ی درونی ماست، منتها در کسانی که به بالاترین درجه‌ی بلوغ و فرزانه‌گی رسیده‌اند این حیوان کمتر مجال تظاهر پیدا می‌کند (همان).

«ارسطو» رؤیا را همانند یک عمل طبیعی مغز می‌دانست و معتقد بود که پیشگویی آینده به وسیله‌ی رؤیا امکان پذیر است. با مقایسه‌ی محتوای رؤیای نسبت به درک دنیای خارج، ارسطو می‌گفت که رؤیا انعکاسی است از اشیا به هنگام بیداری (روخلین، ۱۳۶۸: ۷۴). از این رو ظاهراً ارسطو در بین قدما نخستین کسی بوده است که به این جنبه‌ی رؤیا اعتقاد داشته و این در حالی بوده که همه‌ی معاصران او به جنبه‌های ماوراء الطبیعی و الهی رؤیا می‌پرداختند. ارسطو از این بابت هم در بین فلاسفه‌ی هم عصر خود عقلانی تر می‌اندیشیده است. ارسطو بیشتر به جنبه‌ی منطقی رؤیای تکیه کرده و عقیده دارد در هنگام خواب قدرت انسان برای معاینه و مشاهده‌ی ظریف تر رخداد های دقیق جسمانی بیشتر است و هم چنین ذهن ما به اصول و نقشه‌های عملی مشغول می‌شود و آنها را بسیار روشن تر از هنگام بیداری در نظر مجسم می‌کند. با وجود این ارسطو همه‌ی رؤیاها را با معنی نمی‌داند و بسیاری از آنها را زائیده‌ی تصادف تلقی کرده و شایسته‌ی توجه نمی‌بیند.